

Araştırma Makalesi / Research Paper

Kazan Tatar Türkçesiyle Yazılmış Manzum Bir Tecvit Örneği: Fethü'l-Tecvîd

Fecri YAVİ*

Öz

Kur'an'ın doğru okunması esasına dayanan tecvit, İslami ilimler içerisinde önemli bir yere sahip olmakla beraber öğrenilmesi pek kolay olmayan bir ilimdir. Bu yüzden tecvidi daha akılda kalır, daha ilgi çekici ve özellikle çocukların sevebileceği bir hâle getirmek için edebiyat tarihimizde pek çok manzum tecvit örneği bulunmaktadır. Tecvidi öğrenmek isteyenlerin bu manzum örneklerle daha hızlı ilerleyebileceği ve sıkılmadan öğrenmeye devam edebileceği düşünülmüştür. Tecvidin sanatla bir arada sunulması da öğrenme çağındaki çocuklar için edebî ve sanatsal becerinin kazanılması için son derece önemlidir. Ünlü Kazan Tatar aydını, ulema ve düşünürlerinden Alimcan Barudî ile kardeş olan Salihcan Barudî tarafından yazılmış olan *Fethü'l-Tecvîd*, 1895'te Kazan'da basılmıştır. Kırgızistan Millî İlimler Akademisi Beşeri ve İktisadi İlimler Bölümü Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsünün el yazmaları bölümünde kayıtlı olan *Fethü'l-Tecvîd*, manzum bir tecvit örneği olması bakımından Kazan Tatar edebiyatı için önem arz etmekte ve çoklu dil kullanımlarına sahip olması onun tarihi Kazan Tatar Türkçesinin güzel bir örneği olduğunu göstermektedir. Nitekim birtakım Oğuzca özellikler ve Çağatay imlasının esere tatbik edildiği örnekler barındırdığı için dil özellikleri açısından eserin günümüz Kazan Tatar Türkçesinden farklı yanları bulunmaktadır. Bu çalışmada *Fethü'l-Tecvîd* transkribe edilerek günümüz Kazan Tatar Türkçesinden farklı olan dil özellikleri üzerinde durulmuştur. Böylelikle Kazan Tatar tasavvufi edebiyatının güzel bir örneği gün yüzüne çıkarılmış ve tarihi Kazan Tatar Türkçesinin dil özellikleri aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kur'an*, manzum tecvit, Salihcan Barudî, Kazan Tatar, tasavvufi edebiyat

Geliş Tarihi/Date Applied: 19.02.2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 02.05.2024

Makalenin Künyesi: Yavi, F. (2024). Kazan Tatar Türkçesiyle yazılmış manzum bir tecvit örneği: Fethü'l-Tecvîd. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 58, 159-188.

<https://doi.org/10.24155/tdk.2024.243>

Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, fecri.yavi@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0323-3841>

An Example of Verse Tajweed Written in Kazan Tatar Turkish: *Fethü'l-Tecvid*

Abstract

Tajweed is a science based on the principle of recitation of the *Qur'an* with proper pronunciation that holds an important place in the Islamic sciences but is not easy to learn. Therefore, there are many examples of verse tajweed in our literary history in order to make tajweed more memorable, more attractive, and appealing, especially for children. It was thought that those who would like to learn Tajweed could progress faster with these verse examples and keep on learning without getting bored. Presenting tajweed together with art is extremely important for children of learning age to acquire literary and artistic skills. *Fethü'l-Tecvid* written by Salihcan Barudi, the brother of Alimcan Barudi, a renowned Kazan Tatar intellectual, ulama, and philosopher, was published in Kazan in 1895. *Fethü'l-Tecvid*, registered in the manuscripts department of the Cengiz Aytmatov Language and Literature Institute of the Kirghiz National Academy of Sciences, Department of Humanities and Economic Sciences, is important for Kazan Tatar literature as it is an example of tajweed in verse and its multiple language features indicate that it is a good example of historical Kazan Tatar Turkish. Indeed, since it incorporates some Oghuz features and some examples where Chagatai orthography has been introduced into the work, the work distinguishes itself with its linguistic features from çağdaş Kazan Tatar Turkish. This study transcribed *Fethü'l-Tecvid* and focused on the linguistic features that differ from çağdaş Kazan Tatar Turkish. Study unearthed a good example of Kazan Tatar Sufi literature and tried to shed light on the linguistic features of historical Kazan Tatar Turkish.

Keywords: *Qur'an*, verse tajweed, Salihcan Barudi, Kazan Tatar, Sufi literature

Tecvit, *Kur'an*'ın doğru okunmasını sağlayan bilimin adıdır (TS, 2296). Bu bakımdan İslami ilimler içerisinde önemli bir yere sahiptir zira bu ilimlerin birçoğu *Kur'an*'ı doğru okuma ve doğru anlamaya yöneliktir. Pek çok kuralı olan tecvidi öğrenmek ise sanıldığı kadar kolay değildir. Tecvidi daha akılda kalır, daha ilgi çekici ve özellikle çocukların sevebileceği bir hâle getirmek için edebiyat tarihimizde pek çok manzum tecvit örneği bulunmaktadır (Güler, 2017; Özmen, 2019; Oğuz, 2019; Akkaya, 2020; Yıldız, 2022). Bu örneklerle beraber tecvidi öğrenmek isteyenler daha hızlı ilerleyebilir ve sıkılmadan öğrenmeye devam edebilirler. Ayrıca tecvidin sanatla bir arada sunulması da öğrenme çağındaki çocuklar için edebî ve sanatsal becerinin kazanılması için son derece önemlidir.

Kazan Tatar ulemalarından Salihcan Barudî tarafından yazılmış manzum bir tecvit örneği olan *Fethü'l-Tecvid*, 1895'te Kazan'da basılmış ve 12 sayfadan müteşekkildir. Ünlü Kazan Tatar aydını, ulema ve düşünürlerinden Alimcan Barudî (1857-1921) ile kardeş olan Salihcan Barudî, tıpkı

ağabeyi gibi çok iyi yetişmiş bir din adamıydı ve reformist fikirlerin aktif bir destekçisiydi. Çeşitli medreselerde imam hatiplik ve müderrislik yapmıştır (Çernovskaya, 2019, s. 313). Tam ismi Salihcan bin Muhammetcan el-Barudî olan Salihcan Barudî, ağabeyi kadar tanınmadığından hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır fakat o da Kazan Tatar aydınlanmasında aktif bir rol oynamıştır. Salihcan Barudî'nin *Fethü'l-Tecvîd* adlı manzum tecvidinden başka çocuklar için yazdığı, 1898'de Kazan'da basılmış ve Arapça şekil bilgisi kurallarını öğrettiği *Şarf-ı 'Arabî* ve 1900'de Kazan'da basılmış başka bir tecvit kitabı olan *Takrîbi'l-Ezhân min Tecvîdi'l-Kurân* adlı eserleri de bulunmaktadır.

Kırgızistan Millî İlimler Akademisi Beşeri ve İktisadi İlimler Bölümü Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsünün el yazmaları bölümünde 171 numarayla kayıtlı olan *Fethü'l-Tecvîd*¹, beyit nazım birimiyle yazılmış olup toplamda 96 beyittir. Aruzun *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla yazılan bu eserde Salihcan El-Barudî, aruzu çok başarılı bir şekilde uygulayamamıştır. Yer yer bazı aruz hataları olmakla beraber eserin gayet anlaşılır, sanat yapma gayesinden uzak bir üslupla yazıldığını söylemek de mümkündür. Metnin genelinde mısra içi kafiye düzeninin uygulandığı görülmektedir. Her beyitte ikinci mısranın son cümlesi *uķu Ķorān yahşılup*. "Kur'an'ı doğru oku." şeklinde bitmektedir.

Eserde tecvit kuralları şiir diliyle anlatılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda anlatılan bu kurallara çeşitli örnekler de verilmiştir. Salihcan El-Barudî, *Şıbyān öçün aħkāmı, lāzım ba'z aħkāmı / Yazdım ańla tamāmı, uķu Ķorān yahşılup* beytinde eseri, çocuklara bazı tecvit kurallarını öğretmek için yazdığını dile getirmektedir. Yazar, tecvit gibi zor bir dersin kafiyeleli sözlerle çocukların zihninde daha kolay yer edinebileceğini düşünmüş olsa gerek. Metnin kenarlarında açıklanmaya ihtiyaç duyan bazı hususlarla ilgili notlar bulunmaktadır. Bu notlar, okuyanların eserden daha iyi faydalanabilmeleri için sonradan eklenmiş olmalıdır.

Dil Özellikleri Açısından *Fethü'l-Tecvîd*

Kıpçak grubu Türk lehçelerinin günümüzdeki önemli kollarından birini oluşturan Kazan Tatar Türkçesi, kendi içerisinde Orta (Kazan), Batı (Mişer) ve Doğu (Sibirya) olmak üzere üç büyük ağız bölgesinden oluşmaktadır (Alkaya, 2014, s. 21). Kıpçak grubunun bu lehçesiyle yazılmış olan *Fethü'l-Tecvîd*'in dil özelliklerine bakıldığı zaman hem klasik Çağatay imlasının hem Oğuz Türkçesi ve Kazan Tatar Türkçesi özelliklerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Nitekim 20. yüzyıla kadar Orta

¹ Kitabı dijital kütüphanelerden temin ettik. Bu dijital kütüphanede eserin bulunduğu sayfanın URL adresi şu şekildedir: <https://manuscript.bizdin.kg/%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C/171/>

Asya'daki tüm Türk lehçelerinin Çağatay Türkçesi temelli tek bir yazı dilini kullanmalarıyla imlada kalıplaşmış örnekler, o lehçelerle yazılmış metinlere yansımıştır. Türk lehçelerinin bu ortak yazı dilinden kendi dil özelliklerini yansıtan yazı dillerine geçmeleri bir geçiş süreci gerektirdiğinden ikili şekiller bir süre metinlerde bir arada kullanılmıştır (Yavi, 2021, s. 186). Aynı zamanda Türkçenin batı kanadında yüzyıllar boyu devam eden Oğuz Türkçesi yazı dilleri olan Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçeleri de doğuda ve kuzeyde yer alan Türk topluluklarının yazı dillerini etkilemiştir. Böylelikle bu toplulukların yazı dillerinde hem kendi lehçe özellikleri hem Çağatay ve Eski Anadolu ya da Osmanlı Türkçelerinin imla özellikleri bir arada kullanılmıştır. Eserin dil özellikleri açısından günümüz Kazan Tatar Türkçesinden farklı hususiyetler barındıran noktaları aşağıda başlıklar altında gösterilmiştir.

Oğuzca Özellikler

Osmanlı topraklarına çeşitli sebeplerle gelen Tatar Türkleri, ülkelerine dönerken yollarında Osmanlı Türkçesiyle yazılmış yazma veya basma birçok eser götürmüşlerdir. Bu durum, Tatar Türklerinin Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bu eserleri okumalarına, istinsah etmelerine veya basarak geniş kitlelere ulaştırmışlarını sağlamıştır. Bu eserler, 20. yüzyılın başlarına kadar Tatar Türklerinin manevi hayatına önemli bir etki yapmıştır. Osmanlıların Kazan Tatarları üzerindeki bu kültürel etkisi, Tatar yazar ve şairlerinin diline de yansımıştır. Birçok Tatar yazar ve şairi, Osmanlı Türkçesiyle yazılmış ve Kazan Tatarları arasında yayılmış eserlerin etkisiyle Osmanlı Türkçesine özgü birçok kelimeyi ve dil özelliklerini çekinmeden eserlerinde kullanmaya başlamışlardır. Şüphesiz bunda Osmanlıların Türk dünyası içindeki siyasi ve kültürel üstünlüğünün de çok büyük tesiri olmuştur. Bu etki, özellikle 17 ve 18. yüzyıllardan itibaren hız kazanmıştır (Şahin, 1999, s. 3, 5).

Fethü'l-Tecvîd, her ne kadar Kazan Tatar Türkçesiyle yazılmış olsa da Oğuz Türkçesine dair birtakım özellikler barındırmaktadır. Bunlardan ilki, kelime başı *b->v-* değişimidir. Metinde birkaç yerde bu değişimin yaşandığı örnekler tespit edilmiştir: *vir* “ver” (6/38), *virde* “verdi” (2/1), *virdele* “verdiler” (9/61), *virgey* “versin” (12/93).

Oğuz Türkçesinin bir diğer özelliği olan ek başı *g-* seslerinin düşmesi kuralına metinde birkaç yerde yönelme hâli ekinde rastlanmaktadır: *âdeme* “insana” (3/8), *bunlara* “bunlara” (11/86), *insāna* “insana” (2/1), *kēme* “kime” (3/8), *hatuna* “hatuna, kadına” (3/8), *sevene* “sevene” (2/3).

Bu değişime bir örnek de *-gAn* sıfat-fiil ekinde görülmektedir. Bu ek, metinde iki yerde *-An* olarak geçmektedir: *kalanla* “kalanla” (6/35), *ulan* “olan” (11/80), *ulana* “olana” (2/3).

Kelime başı *b-* sesinin Oğuz Türkçesinde düşmesi olayına ise metinde birkaç örnekte rastlanmaktadır: *ulan* “olan” (11/80), *ulana* “olana” (2/3), *ulur* “olur” (2/5), *ulsalar* “olsalar” (8/56).

Yükleme Hâli Eki

Tatar Türkçesinde yükleme hâli için *+ni/+nē* ekleri kullanılır. Bunun yanı sıra 3. şahıs iyelik ekleri almış kelimelerden sonra *+n* yükleme hâli eki de kullanılır: *avızın* “ağzını”, *başın* “başını”, *cirēn* “yerini, yomışın” “işini”.

Metnimizde 3. teklik şahıs iyelik eki almış kelimelerden sonra bugünkü Tatarcada kullanılan *+n* yükleme hâli ekinin [*kitābın* “kitabını” (7/43), *mişālēn* “örneğini” (7/43), *sabaqın* “dersini” (7/43)] yanında *+ni/+nē* ekleri de kullanılmıştır: *hemmesēnē* “hepsini” (8/55), *hökmēnē* “hükümünü” (11/79), *niyetēnē* “niyetini” (3/10). Ekin bu şekildeki kullanımı klasik Çağatay Türkçesi imlasının bir etkisi olarak değerlendirilebilir zira bu türden örnekler, nadiren de olsa Çağatay Türkçesinde mevcuttur: *On yēti ağa inisini dağı öltürdi*. “On yedi büyük kardeşini de öldürdü.” *Uykuçı bahtım kara saçını dāyim tüş körer*. “Uykucu bahtım, (onun) kara saçını daima düşte görür.” (Eckmann, 2009, s. 75).

Bir örnekte ise ismin yalın hâlinden sonra *+ni/+nē* eki yerine *+I* eki kullanılmıştır. Bunu Oğuz Türkçesine dair bir özellik olarak değerlendirmek mümkündür: *meddē* “meddi” (10/75).

Ayrılma Hâli Eki

Metnin genelinde ayrılma hâli için *+DAn* eki kullanılmasına rağmen bir örnekte Çağatay Türkçesinde kullanılan *+DIn* eki tespit edilmiştir: *iş-māmdın* “işmamdan” (11/82)

Çokluk Eki

Çokluk eki, Tatar Türkçesinde *+lAr* şeklindedir. Ancak *m*, *n* ve *ñ* ünsüzlerinden sonra ek *+nAr* şeklini alır. Metnimizde ise birkaç örnekte bu ünsüzlerden sonra ekin benzeşmeye uğramadan *+lAr* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir: *anlar* “onlar” (11/84), *bunlar* “bunlar” (11/84), *bunlara* “bunlara” (11/86), *bunlarnı* “bunları” (3/15), *bunlardır* “bunlardır” (5/26); *mü'minler* “müminler” (12/96).

Şimdiki Zaman Çekimi

Tatar Türkçesinde şimdiki zamanın olumsuz çekimi için *-mIy* eki kullanılmaktadır. Metnimizde bir örnekte ekin *-mAy* şekline rastlanmaktadır: *şuzmaylar* “çekmiyorlar, uzatmıyorlar” (9/63). Bunu istinsah hatası olarak kabul etmek mümkün olabileceği gibi bir Çağatay Türkçesi özelliği olarak

değerlendirmek de mümkündür zira ek, bu tarihî lehçede *-mAydUrlAr* şeklindeydi: *bitimey tururlar* “yazmıyorlar”, *êşitmeydürler* “işıtmıyorlar” (Argunşah, 2013, s. 165).

Geniş Zaman Eki

Tatar Türkçesinde geniş zaman eki olarak *-r*, *-ar/-er* ekleri kullanılmaktadır. Ekin yuvarlak şekilleri çağdaş Tatar Türkçesinde kullanılmamaktadır. Metnimizde ise çoğunlukla geniş zaman eki olarak yuvarlak şekiller olan *-ur/-ür* kullanılmıştır: *bulur* “olur” (3/11); *kilür* “gelir” (5/30), *kilürler* “gelirler” (4/17), *kilürse* “gelirse” (10/74); *şahîh irür* “sahihtir” (3/11), *lâzım irür* “lazımdır” (2/8), *nün irür* “nundur” (4/20), *ulur* “olur” (3/12).

Çağatay Türkçesinde geniş zaman ekinin yuvarlak ünlülü şeklinin kullanılması yaygındı: *Sorar bir bir hikâyetni mükerrer, érikmey ol taqı aytur serâser*: “(Susen), tekrar tekrar hikâyenin ayrıntılarını sorar (ve Nevruz da) üşenmeden bir bir anlatır.” *Sén bargıl, mén kilür mén*. “Sen git, ben geleceğim.” (Eckmann, 2009, s. 131).

Öğrenilen Geçmiş Zaman 3. Çokluk Şahıs Eki

Çağdaş Tatar Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman 3. çokluk şahıs çekiminde şahıs eklerinin ilk ünsüzünde benzeşme olur ve *-lAr* eki, *-nAr* şekline dönüşür. Metnimizde tespit edilen örnekte bu kuralın dışında bir kullanıma rastlanmaktadır: *suzganlar* “çekmişler, uzatmışlar” (9/63).

Gelecek Zaman Çekimi

Günümüz Tatar Türkçesinde gelecek zaman çekimi için *-AçAk* eki kullanılmaktadır: *bêleçek* “bilecek”, *kılaçakmın* “kılacağım”, *kileçeksêñ* “geleceksin”. Metnimizde ise Çağatay Türkçesinde kullanılmış olan *-GAy* gelecek zaman eki tespit edilmiştir: *kalğay idê* “kalacaktı” (12/90).

Emir 2. Teklik Şahıs Çekimi

Tatar Türkçesinde ikinci teklik şahıs emir çekimi eksizdir. Metnin genelinde de emir çekiminin bu şahısta eksiz olduğu görülmekle beraber bir örnekte Çağatay Türkçesinde kullanılmış olan *-GIl* eki tespit edilmiştir: *algıl* “al” (10/73).

Emir 3. Teklik Şahıs Çekimi

Tatar Türkçesinde 3. teklik şahıs emir çekimi *-sın/-sên* ekleriyle yapılır. Ekin yuvarlak ünlülü şekli kullanılmamaktadır. Metnimizde ise bu çekim için bir yerde ekin düz ünlülü (*itmesên* “etmesin” 5/27) şekli, bir yerde ise yuvarlak ünlülü şekli kullanılmıştır: *kirsün* “girsin” (2/4).

Bu ek, hem Çağatay Türkçesinde hem de Eski Anadolu Türkçesinde -sUn yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılmıştır. Metindeki bu ikili kullanım, hem Tatar Türkçesi dil özelliğini hem de imlada klişeleşmenin etkisini göstermektedir.

Emir 1. Çokluk Şahıs Çekimi

Günümüz Tatar Türkçesinde emir 1. çokluk şahıs çekimi için -lyk eki kullanılmaktadır: *alyk* “alalım”, *bëliyk* “bilelim”, *köliyk* “gülelim”, *uynyyk* “ oynayalım”. Metnimizde ise bu ek yerine Çağatay Türkçesinde kullanılmış olan -All ekinin 1. çokluk şahıs emir çekiminde kullanıldığı tespit edilmiştir: *bëlelë* (6/37) “bilelim”, *kürelë* “görelim” (6/37).

Emir 2. Çokluk Şahıs Çekimi

Günümüz Kazan Tatar Türkçesinde emir 2. çokluk şahıs çekimi için -gIz eki kullanılmaktadır: *eytëgëz* “söyleyin”, *kılıgız* “kılın”, *totıgız* “tutun”. Metnimizde ise bu ekin kullanımına rastlanmamaktadır. Bunun yerine emir 2. çokluk şahıs çekimi için Çağatay Türkçesinde sıkça kullanılmış olan -ñ ve -ñlar ekleri kullanılmıştır: *ayıruñlar* “ayırın” (4/18), *bëlëñ* “bilin” (5/32), *bëlëñler* “biliniz” (3/13), *eytüñler* “söyleyiniz” (4/18), *kılıñlar* “kılınız” (3/13), *şuzıñ* “çekin, uzatın”, *totıñlar* “tutunuz” (6/39), *uqıñlar* “okuyunuz” (4/18) (9/67).

Şart Çekimi

Metnimizde şart çekimi için -sA eki kullanılmıştır: *bëlseler* “bilseleler” (7/44) *bikleseñ* “kapatsan” (9/65), *itseñ* “etsen” (11/86), *kilse* “gelse” (6/40). Bir örnekte ise günümüz Kazan Tatar Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan ve şart çekimini pekiştiren veya nezaket katan -çë eki kullanılmıştır: *bëlseñçë* “bilsene” (5/33).

Günümüz Kazak Türkçesinde şart çekiminde sona gelen bu ek, 1 ve 3. şahıslarda pişmanlık; 2. şahıslarda rica ve emir anlamı katar: *jazsamşı* “yazsaydım ya”, *külşeşi* “gülseydi ya”, *oqısañşı* “okusana” (Biray ve ark., 2018, s. 109).

İstek Çekimi

Günümüz Kazan Tatar Türkçesinde istek çekimi için -Ası kil- yapısı ve -mAkçI eki kullanılır fakat metnimizde bu çekim için Çağatay Türkçesinde istek eki olarak kullanılmış olan -GAy eki tespit edilmiştir. Bu ek, metinde emir anlamlı istek çekimini karşılamaktadır: *algay* “alsın” (12/96), *ulgay* “olsun” (12/93), *virgey* “versin” (12/93).

İsim-Fiil Eki

Tatar Türkçesinde aktif isim-fiil eki olarak *-v/-Uv* eki kullanılmaktadır. Metnimizde isim-fiil eki olarak daha çok *-mak/-mek* eki kullanılmıştır: *añlamakla* “anlamakla” (7/42), *bělmeklěk* “bilmelik” (10/68), *dimek* “demek” (8/57), *kılmaqlık* “yapmalık, kılmalık” (10/68), *şuzmaqnı* “uzatmayı” (9/61), *şuzmaqlık* “uzatmalık” (10/68), *yeşěrmekděr* “gizlemektir” (6/42).

-(U)p Zarf-Fiil Eki

Kazan Tatar Türkçesinde *-p* zarf-fiil ekinin yardımcı ünlüsünün düz olduğu tek şekli vardır. Ekin yuvarlak ünlülü şekli yoktur. Metnimizde ise bu ek, daha çok yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılmıştır: *barup* “varıp” (11/86), *bilüp* “bilip” (3/13), *börküp* “büzüp” (3/15), *börkětüp* “büzdürüp” (4/22), *eytüp* “söyleyip” (4/22), *itüp* “edip” (4/22), *qaytup* “dönüp” (12/88), *kölüp* “gülüp” (3/9), *özüp özüp* “koparıp koparıp, ayırıp ayırıp” (4/18).

Ekin bu şekilde kullanımına Eski Anadolu Türkçesinde rastlamaktayız: *binüp*, *eyleyüp*, *anlayup*, *yanup*, *sıyup*, *otlayup* (Timurtaş, 2012, s. 140). Bu kullanım, Osmanlı Türkçesinin ilk dönemlerine kadar devam etmiştir.

Arapça Kelimelerdeki ‘ayn (ع) Sesi

Çağdaş Kazan Tatar Türkçesinde alıntı Arapça kelimelerde bulunan ayn (ع) ünsüzü *g* sesine dönüşür: *gaqıl* “akıl”, *gaile* “aile”, *goměr* “ömür”. Metnimizde ise ayn (ع) ünsüzü korunarak *g-* sesine dönüşmemiştir: *‘amel* “amel, iş” (3/13), *ba ‘zıları* “bazıları” (9/63), *ma ‘nā* “mana, anlam” (2/5), *ya ‘nī* “yani” (11/81), *ze ‘f* “zayıf” (5/31).

Metinde Arapça sözcüklerdeki ayın ünsüzünün ayın (ع) harfiyle yazılması, Çağatay yazı geleneğinden kaynaklanmaktadır. Bu dönemde de ayın ünsüzünün arka damak *g* ünsüzü olarak sesletildiği kabul edilir. Fakat bunun yazıda gösterilmesi Arap harfli Tatar Türkçesi metinlerinde, bu yazı geleneğinin tesiriyle, pek nadirdir.

Ses Bilgisi Açısından Farklılıklar

Kazan Tatar Türkçesinde ikinci hecedeki ünlüler çoğunlukla düzdür. Bu lehçede görülen düzleşmeler yazı dilinin karakteristik bir özelliği hâline gelmiştir: *bolıt* “bulut”, *ukı-* “oku-”, *urın* “yer”, *süzlěk* “sözlük”. İncelemiş olduğumuz metinde ise bu düzleşmelerin yanında bazı sözcüklerin yuvarlak ünlülü şekillerine yer verilmiştir: *boluşsa* (<bolaş-) “karişsa” (9/66), *irün* “dudak” 5/31, *oluğ* “ulu, yüce” (6/41), *öçün* “için” (12/91), *yeşürdép* “gizleyip” (6/34).

Bazı sözcüklerin ise hem düz ünlülü hem de yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmıştır: *borundağı* “öndeki” (5/25) ~ *borınında* “önünde” (7/49); *uğu* “oku” (2/1), *uğusa* “okusa” (3/9), *uğuğan* “okuyan” (3/12) ~ *uğuğanı* “okuyanı” (3/9).

Transkripsiyonlu Metin

- (2/1) Ul Allāh zü'l-celāl virdē insāna kemāl
Sābit aña her kemāl uķu Ƙorān yaķşılap
- (2/2) Ul Resūl hāşş u 'ām şalavat ile hem selām
Nāzil aña ber-devām uķu Ƙorān yaķşılap
- (2/3) Hemme ālu ve eşhāba deķi tābi' ulana
Yene cömle sevene uķu Ƙorān yaķşılap

Ƙır'atnıñ Kireklēġenē Bēldērür

- (2/4) Amā ba'd iy bala tenāvül it bu bāla
Lezzet kirsün her bāla uķu Ƙorān yaķşılap
- (2/5) Budır lezzet Ƙorānda hemme ma'nā Forķānda
İhlās ile uķıġanda uķu Ƙorān yaķşılap
- (2/6) Hāsıl ulur küp şevāp bēr herēfke un şevāp
Hem ķarav da bik şevāp uķu Ƙorān yaķşılap
- (2/7) Ƙor'ennē bik bēlmek yene anı yād itmek
Deķi anı bērkētmeķ uķu Ƙorān yaķşılap
- (3/8) Lāzım irür her kēme, oluġ köçēk ādeme
Deķi ir ü ģatuna uķu Ƙorān yaķşılap
- (3/9) Her kēm Ƙorān uķusa ya uķıġannı tıñlasa
Uynap kölüp tormasa uķu Ƙorān yaķşılap
- (3/10) Herēflernē dörēstlep astun üstün dörēstlep
Niyetēnē tuġrılap uķu Ƙorān yaķşılap
- (3/11) Bolur cennetde maķām teġıyyet fihā selām
Şahıh irür bu kelām uķu Ƙorān yaķşılap
- (3/12) Her kēm büyle uķuġan Allāh bērlen söylegen
Kēbi ulur ul zamān uķu Ƙorān yaķşılap

Sākinli Nūn Hökēmlerē Beyānında

- (3/13) Nūnda dürtđer hökēmler yaķşı anı bēlēñler
Bēlüp 'amel ķılıñlar uķu Ƙorān yaķşılap
- (3/14) Bērē anıñ izhārdır ikēnçesē idġāmdır
Öçünçesē iķlābdır uķu Ƙorān yaķşılap
- (3/15) Dürtēnçē de ihfānı yaķşı bōrküp bunlarını
İmdē bēlēñ izhārnı uķu Ƙorān yaķşılap

İzhār Beyânında

- (3/16) İzhār herëfê altıdır هاء ü hemze, ‘ayndır
 (4/16) حاء u خاء u gayındır uğu Qorān yahşılap
 (4/17) İzhār nedër bëlññler kaçan oşbu herëfler
 Nūndan soñra kilürler uğu Qorān yahşılap
 (4/18) Nūnnı açık eytüñler herëflerden ayırññlar
 Özüp özüp uqññlar uğu Qorān yahşılap
 (4/19) مَنْ كَعْبِدَر مَنْ هَاجَرَ كَعْبِدَر مَنْ آمَنَ
 كَعْبِدَر مَنْ خَافَ uğu Qorān yahşılap
 (4/20) İke ütër nūn irür ikë astıda nūn irür
 İke östëde nūn irür uğu Qorān yahşılap
 (4/21) Uşal nūnnı tenvîn dip حَكِيمٌ le عَلِيمٌ dip
 Añla munı mişāl dip uğu Qorān yahşılap

İdgām Beyânında

- (4/22) İke herëfnë bër itüp ikësënë börkëtüp
 Şedde ile bël eytüp uğu Qorān yahşılap
 (4/23) Bunı idgām didëler herëfê altı didëler
 بَيْرْمَلُونُ dır didëler uğu Qorān yahşılap
 (4/24) İdgām ikë kısım dır bërësë me‘a’l-gunnedir
 Herëflerë يَتَمُو dır uğu Qorān yahşılap
 (5/25) Gunne nedër anı bël, borundağı āvāz bël
 Bunı dehi kirek bël uğu Qorān yahşılap
 (5/26) Misällerë bunlardır: مَنْ يُؤْمِنُ مِنْ مَنْ دَر
 مِنْ نَارٍ ile مِنْ وَاقٍ dır, uğu Qorān yahşılap
 (5/27) فَيَنْوَانُ بِنِّيَانٍ dehi صِنْوَانٌ ile دُنْيَا
 İdgām itmesën şaqın, uğu Qorān yahşılap
 (5/28) İkençësë gunnesëz herfiler dip bëlesëz
 Yahşı zabt idesëz, uğu Qorān yahşılap
 (5/29) Oşbu idgām mişälën yahşı añlap bëlesën
 مِنْ رَحْمَةٍ مِنْ لَدُنْ uğu Qorān yahşılap

İqlāb Beyânında

- (5/30) İqlāb nedër anı bël, kaçan nūn-ı sākın bël
 بَا’dan evvel kilür ul, uğu Qorān yahşılap
 (5/31) Nūnnı mīme alışdır, irüññë ze‘if yapışdır
 Borundağı tavışdır, uğu Qorān yahşılap

- (5/32) لِيُنْبِذَنَّ مِنْ بَعْدِي misāl bēlēñ iy sa‘dī
Ulur saña küp ħamdē, uķu Ƙorān yaĥşılap

İĥfā Beyānında

- (5/33) Hökēmlerden dürtēnçē, anı yaĥşı bēlseñçē
(6/33) Ulur saña künlevçē, uķu Ƙorān yaĥşılap
(6/34) Anı bēlēñ iĥfā dip, nūnnı yaĥşı yeşürdēp
Eytem saña añla dip, uķu Ƙorān yaĥşılap
(6/35) Herēflerē sin anıñla, yoķarğıdan ƙalanla
Şanı deĥi un bişle, uķu Ƙorān yaĥşılap
(6/36) مَنْ قُلَّ مِنْ كَمَلٍ ile مَنْ شَكَرَ
مَنْ صَبَرَ مِنْ جَمَلٍ le uķu Ƙorān yaĥşılap
(6/37) Buña başƙa misālı Ƙor‘en eçre kürelē
Yaĥşı añlap bēlele, uķu Ƙorān yaĥşılap
(6/38) Sabāķıñnı bēl yaĥşı, imtiĥāñnı vir yaĥşı
Saña ulur küp baĥşı, uķu Ƙorān yaĥşılap

Sākinli mīm Hökēmlerē Beyānında

- (6/39) Sākin-i mīmde hökēmler, öçdēr anı bēlēñler
Yaĥşı añlap totıñlar, uķu Ƙorān yaĥşılap
(6/40) Sākin eger ulsa mīm andan soñra kilse mīm
İdgām eydeñ sin ĥalīm, uķu Ƙorān yaĥşılap
(6/41) مَنْ لَهُمْ مِنْ نَعْمٍ misāl tot, kitābıñnı ƙarap tot
Östāzıñnı oluğ tot, uķu Ƙorān yaĥşılap
(6/42) بَا‘dan evvel kilse ul, yeşermekdēr iĥfā ul
(7/42) Añlamaķla oluğ bul, uķu Ƙorān yaĥşılap
(7/43) مَنْ دُكِّرَتْ مِنْ بَلِّ misālēñ yaĥşı añla sabāķın
Deĥi şaķla kitābın, uķu Ƙorān yaĥşılap
(7/44) مِمِّمْ‘den başƙalar مِمِّمْ‘den soñra kilseler
Hökmē izĥār bēlseler, uķu Ƙorān yaĥşılap
(7/45) مَنْ كَبِدَ مَنْ لَمْ تُنْزَرْ هُمْ أَحْسَنُ
مَنْ كَبِدَ مَنْ عِنْدَهُمْ uķu Ƙorān yaĥşılap
(7/46) كَبِيٌّ وَمَا لَهُمْ فِيهَا kēbi de, kēbi de
İĥfā itme sin bēr de, uķu Ƙorān yaĥşılap
(7/47) Sākin mīmneñ aĥkāmı, tamām uldı beyānı
Yaĥşı bōrkēt sin anı, uķu Ƙorān yaĥşılap

Teşdidlê Mîm ile Nûn Hökëmende

- (7/48) Mîm ile nûn ulsalar, teşdidlê ulsalar
 Korân içre kilseler, uğu Korân yahşılup
- (7/49) Lâzım elbet bël anı, zâhir itme ğunnenê
 Ki borınında tot anı, uğu Korân yahşılup
- (7/50) مِمَّتْ بِهْ kēbidēr, دَهِي نَمَّ kēbidēr
 كَبِيدِرْ لَنْ اَنَّ kēbidēr, uğu Korân yahşılup

Meddnēñ Herēflerē Beyānında

- (8/51) Herf-i meddnē oç dip bël, يا, الف, واو dip bël
 Ki bunlarını sâkin bël, uğu Korân yahşılup
- (8/52) Ütür soñra واو kilür, الف aldından öst kilür
 يا aldından ast kilür, uğu Korân yahşılup
- (8/53) Misāl فَالْ misālı, دَهِي قِيلَ bël anı
 دُوْدُ dip başla anı, uğu Korân yahşılup

Meddnēñ Sebebē ve Medd-i Aşlı Beyānında

- (8/54) Meddge sebep ikēdēr, bēre anıñ hemzedēr
 İkençesē sükündür, uğu Korân yahşılup
- (8/55) Bundan soñra qardaşlar, meddge küpdēr kısımilar
 Hemmesenē bēlēñler, uğu Korân yahşılup
- (8/56) Kaçan sebep ulsalar, ya'nī hemze ulsalar
 Dehi sükûn ulsalar, uğu Korân yahşılup
- (8/57) Oşal meddēr ki aşlı الف dimek qaderlê
 Artıq şuzma aqıllı, uğu Korân yahşılup
- (8/58) Yene tab'ī bēr ismē bormaq, küterge resmē
 Bērden artıq kirekmiy, uğu Korân yahşılup

Medd-i Munfaşıl Beyānında

- (9/59) Herf-i medden soñra da sebep hemze kilse de
 Başqa başqa kelime de uğu Korân yahşılup
- (9/60) مِمَّتْ بِهْ kēbidēr, تُوْبُوْا اَلِيْ kēbidēr
 اَتَى اَخَافْ kēbidēr, uğu Korân yahşılup
- (9/61) Oşbu meddnē munfaşıl ad virdēler qurrā bël
 Şuzmaqnı cā'iz bël, uğu Korân yahşılup
- (9/62) İmām Hafş qaşında, dürt elifle şuzğanda
 Mohtar irür bël anda, uğu Korân yahşılup
- (9/63) Amā ba'z imāmlar ba'zıları şuzğanlar
 Ba'zıları şuzmaylar, uğu Korân yahşılup

- (9/64) Şuzğanları törlödër, vecihlerë törlödër
ظُلُّ تَوَسُّطُ قَصْرٍ'dır, uķu Ƙorān yaķşılup
- (9/65) Budır mezhep şuzmasañ, yaķşı añlap bikleseñ
Uynap, kölüp tormasañ, uķu Ƙorān yaķşılup

Medd-i Muttaşıl Beyānında

- (9/66) Hemze eger ƙavışsa, herf-i meddge totaşsa
Bër kelimedede boluşsa, uķu Ƙorān yaķşılup
- (9/67) Muttaşıl dip oşbu medd, ƙurrā virdë bunda medd
Şuzıñ anda herf-i medd, uķu Ƙorān yaķşılup
- (10/68) Oşal meddë şuzmaķlık, vācip irür ƙılmaķlık
Anı deķi bëlmeķlek, uķu Ƙorān yaķşılup
- (10/69) سُورٌ جِيٌّ مَا دِهِي الْبَيْتِ وَالسَّمَاءِ
Këbi irür añla ma, uķu Ƙorān yaķşılup

Medd-i Lāzım Beyānında

- (10/70) Meddge sebep sükūnı, ikë dip bël anı
Yaķşı zabt it anı, uķu Ƙorān yaķşılup
- (10/71) Bërsë anıñ lāzımdır, her vaķtënde şābittër
Vaşlen vaķfen şābittër, uķu Ƙorān yaķşılup
- (10/72) İkençesë ‘arızdır, vaķfen gëne şābittër
Amā vaşlen sākıttır, uķu Ƙorān yaķşılup
- (10/73) Sükūnı çün bëldëñ sin, imdë meddë añla sin
Ki küñlëñge alğıl sin, uķu Ƙorān yaķşılup
- (10/74) Sükūn sebep ulursa, eger lāzım ulursa
Herf-i meddle kilürse, uķu Ƙorān yaķşılup
- (10/75) Oşal meddë lāzım bël, şuzmaķnı vācip bël
Dürt elifle şuzabël, uķu Ƙorān yaķşılup
- (10/76) مِثَالُ أَلْفٍ لَامٍ مِيمٍ وَلَا أَصْلَيْنِ
Deķi الْأُنِّ مِثَالِي, uķu Ƙorān yaķşılup

Medd-i ‘Arız Beyānında

- (11/77) Ƙaçan sükūn ‘arızdır herf-i meddle vāķı’dır
Oşal meddëñ ‘arızdır, uķu Ƙorān yaķşılup
- (11/78) مِثَالُ آئِنَا نَسْتَعِينُ دِهِي رَبِّ الْعَالَمِينَ
Yene añla تَيَوْمَ الدِّينِ, uķu Ƙorān yaķşılup
- (11/79) Oşbu meddneñ hōkmëne, cā’iz bëlëñ meddne
Tül ürte ƙaşrını, uķu Ƙorān yaķşılup

- (11/80) Evvel ulan misâlde cā'iz irür bël anda
Dehi revm işmâmda, uğu Qorân yahşılâp
- (11/81) İkençë de vecihler, revā bulmas başqalar
Ya'nī revm işmâmlar, uğu Qorân yahşılâp
- (11/82) Amā مَالِكُ يَوْمَ الدِّينِ cā'iz anda işmâmdın
Başkasıdır bël yaqın, uğu Qorân yahşılâp

Medd-i Lîn Beyânında

- (11/83) İke irür lîn herfë, bërsë anıñ و او herfë
İkençësë باى herfë, uğu Qorân yahşılâp
- (11/84) Sâkin ulur ki bunlar, aldındağı herëfler
Östlë ulur ki anlar, uğu Qorân yahşılâp
- (11/85) 'فَوْتُ dekë و او këbi, 'خَيْرُ' dekë باى këbi
شئى ile مؤت këbi, uğu Qorân yahşılâp
- (11/86) Ger bunlara vaqf itseñ ya'nī barup tuqtasañ
'Ārız këbi şuzasın, uğu Qorân yahşılâp
- (12/87) Hâşil ulur bunda medd, lîn dip ata oşal medd
Beyân uldı cömle medd, uğu Qorân yahşılâp
- (12/88) Bunda hökëm tamāmı, medd-i 'arız aħkāmı
Qaytup qara sin anı, uğu Qorân yahşılâp
- (12/89) Taḃī'i ki başqa medd, bişev uldı cömle medd
Far'i bëlgiñ barça medd, uğu Qorân yahşılâp

Hâtime

- (12/90) Bu 'acizden bër eşer qalgay idë hayr eşer
Qılma yā Rab žayr ü şerr, uğu Qorân yahşılâp
- (12/91) Şıbyān öçün aħkāmı, lāzım ba'z aħkāmı
Yazdım añla tamāmı, uğu Qorân yahşılâp
- (12/92) Maḃz-ı Haḃkıñ 'avniyle, izhār-ı haḃ qaşdıyla
Oşbu niyyet hayrıyla, uğu Qorân yahşılâp
- (12/93) Ul Allāh'dan ömëdëm virgey baña moradım
Resül ulğay şefi'ëm, uğu Qorân yahşılâp
- (12/94) İmān ulğay yuldaşım, ata, ana, qardaşım
Ulğay cennet yirdeşëm, uğu Qorân yahşılâp
- (12/95) Hem meşāyih kirāmım, barça ostaz fiḃāmım
Oşbu fende imāmım, uğu Qorân yahşılâp
- (12/96) Yeneyse cömle mü'minler, barça hāş u 'āmiler
Alğay fāide hemmeler, uğu Qorân yahşılâp

Sonuç

Manzum tecvitlerin Kazan Tatar Türkçesindeki güzel örneklerinden olan *Fethü'l-Tecvîd*, ünlü Tatar aydını ve din adamı olan Alimcan El-Barudî'nin kardeşi Salihcan El-Barudî tarafından yazılmıştır. Üzerine çalışmış olduğumuz nüsha, 1895'te Kazan'da basılmış olup toplamda 96 beyitten müteşekkildir. Barudî, eserini açık ve anlaşılır bir üslupla yazmış ve eseri yazma nedenini çocuklara bazı tecvit kurallarını öğretmek olarak göstermiştir.

Eserin dil özelliklerine bakıldığı zaman kelime başı *b->v-* değişimi, ek başı *g-* seslerinin düşmesi ve kelime başı *b-* sesinin düşmesi gibi birtakım Oğuzca özellikler göze çarpmaktadır. Aynı zamanda klasik Çağatay imlasının esere tatbik edildiği örneklerle de birçok yerde rastlamak mümkündür. Günümüz Kazan Tatar Türkçesinin karakteristik özelliklerinden olan ikinci ve sonraki hecelerde ünlü düzleşmelerine aykırı kullanımlar da eserde yer yer karşımıza çıkmaktadır: *boluşsa* (<bolaş-) “karışsa” (9/66), *irün* “dudak” 5/31, *oluğ* “ulu, yüce” (6/41), *öçün* “için” (12/91), *yeşürdép* “gizleyip” (6/34). Bazı sözcüklerin ise hem düz ünlülü hem de yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmıştır: *borundağı* “öndeki” (5/25) ~ *borınında* “önünde” (7/49); *uku* “oku” (2/1), *ukusa* “okusa” (3/9), *ukuğan* “okuyan” (3/12) ~ *ukığanı* “okuyanı” (3/9). Bu yuvarlaklaşmaları çeşitli eklerde görmek de mümkündür.

Çağdaş Tatar Türkçesinde, öğrenilen geçmiş zaman 3. çokluk şahıs çekiminde şahıs eklerinin ilk ünsüzünde benzeşme olur. Bu ses olayı, *-lAr* çokluk ekinin *m*, *n* ve *ñ* ünsüzlerinden sonra gelerek *-nAr* şekline dönüşmesi olarak da karşımıza çıkar fakat metinde bu kurala aykırı birçok örnek bulunmaktadır. Dolayısıyla metnin sadece ünlü özellikleri açısından değil ünsüz benzeşmeleri bakımından da günümüz Kazan Tatar Türkçesinden farklı özellikler barındırdığını söylemek mümkündür. Bütün bunlar, eserin yazıldığı dönemde klasik Çağatay imlası ve Oğuz Türkçesi etkilerinin dönem eserlerine yansımalarından kaynaklanmaktadır.

Eser, manzum bir tecvit örneği olması bakımından hem Kazan Tatar edebiyatı için önem arz etmekte hem de çoklu kullanımlarla tarihi Kazan Tatar Türkçesinin örneklerini barındırmaktadır.

Dizin-Sözlük

aḥkām: Hükümler.	b. 12/89, 12/95, 12/96
a. +ı 7/47, 12/88, 12/91 (2)	ba‘z/ ba‘zı: Bazı, kimi.
āl: Aile, sülale.	b. 9/63, 12/91
ā. u ve eṣḥāb 2/3	b. +ları 9/63 (2)
ald: Ön, önce.	ber-devām: Sürekli, daima.
a. +ından 8/52 (2)	b. 2/2
aldındağı: Önündeki, önünde	beyān: Beyan, açıklama, izahat.
yer alan.	b. +ı 7/47
a. 11/84	b. ul- 12/87
alışdır-: Bir şeyin yanına başka bir	bēl-: Bilmek.
şey almak.	b. 4/22, 5/25 (3), 5/30 (2), 6/36,
a. 5/31	6/38, 7/49, 8/51 (3), 8/53, 9/61
anda: Orada, o yerde.	(2), 9/62, 10/70, 10/75, 11/80,
a. 9/62, 9/67, 11/80, 11/82	11/82
anı: Onu, o şeyi.	b. -dēñ 10/73
a. 2/7 (2), 3/13, 5/25, 5/30, 5/33,	b. -elē 6/37
6/34, 6/39, 7/47, 7/49, 8/53 (2),	b. -esēñ 5/29
10/68, 10/70 (2)	b. -esēz 5/28
artık: Çok, fazla, çokça.	b. -ēñ 5/32
a. 8/57	b. -ēñler 3/13
ast: Alt.	b. -gil 12/89
a. 8/52	b. -meklāk 10/68
a. +ıda 4/20	b. -seler 7/44
‘avn: Yardım, destek.	b. -sençē 5/33
‘a. +iyle 12/92	b. -üp 3/13
ba‘d: Sonra, daha sonrasında.	bēr: Bir rakamı.
b. 2/4	b. 2/6, 4/22, 8/58, 9/66, 12/90
baḥş: Bağış, ihsan.	b. +den 8/58
b. +ı 6/38	b. +ē 3/14, 8/54
bāl: Kalp, gönül, yürek.	b. +ēsē 4/24
b. +a 2/4	bērten: İle, birlikte.
bala: Evlat, çocuk, bala.	b. 3/12
b. 2/4	bērket-: Başarmaya niyet etmek.
bar-: Varmak, ulaşmak, yetişmek.	b. -mek 2/7
b. -up 11/86	bērsē: Birisi, biri.
barça: Bütün, tüm.	b. 10/71, 11/83

bik: Çok, fazla, pek.

b. 2/6, 2/7

bikle-: Kapatmak, kilitlemek.

b. -señ 9/65

bişev: Beş tane, beş adet.

b. 12/89

bol-: Bulmak.

b. -ur 3/11

boluş-: Karışmak.

b. -sa 9/66

bor-: Burmak, kıvrırmak.

b. -mak 8/58

borın: Ön.

b. +ıñda 7/49

börk-: Büzüştürmek, ağzını büz-
mek.

b. -üp 3/15

bul-: Olmak.

b. 7/42

b. -mas 11/81

cā'iz: Caiz, uygun, münasip.

c. 9/61, 11/79, 11/80, 11/82

cömlle: Bütün, cümle, tüm.

c. 12/87, 12/89, 12/96

çün: Çünkü.

ç. 10/73

dehi: Dahi, bile, de/da; ve.

d. 2/3, 2/7, 3/8, 5/25, 5/27, 6/35,
7/43, 7/50, 8/53, 8/56, 10/68,
10/69, 10/76, 11/78, 11/80

dip: Diye, olarak.

d. 4/21 (3), 5/28, 6/34 (2), 8/51
(2), 8/53, 9/67, 10/70, 12/87

dürt: Dört rakamı.

d. 9/62, 10/75

d. +dër 3/13

dürtëñçë: Dördüncü.

d. 3/15, 5/33

eşhâb: Eş, dost.

e. +a 2/3

eyët-: Demek, söylemek.

e. -üñler 4/18

e. -üp 4/22

e. -em 6/34

ëçre: İçre, içinde.

ë. 6/37

fäide: Fayda, yarar.

f. 12/96

fihâm: Kuvvetli, nüfuz ve itibar sa-
hibi kimseler, ileri gelenler.

f. +ım 12/95

Forqân: Kur'an-ı Kerim.

F. +da 2/5

ger: Eğer, şayet.

g. 11/86

hamd: Hamt, şükür.

h. +ë 5/32

hâsil: Peyda olan, ortaya çıkan.

h. ul- 2/6

hâşş u 'âm: Herkes.

h. 2/2

hemme: Hepsi, tüm, bütün.

h. 2/3, 2/5

h. +ler 12/96

h. +sënë 8/55

hemze: Ses tellerinin birbirine ya-
pışmasıyla havanın akışını bir-
denbire engellemesi sonucu olu-
şan ve bir kesinti izlenimi veren
ünsüz.

h. 3/16, 8/56, 8/56, 9/59, 9/66

h. +dër 8/54

herëf: Harf.

h. +ë 3/16, 4/23

h. +ler 4/17

h. +lerden 4/18

- h. +lerë 4/24, 6/23
 h. +lernë 3/10
 h. +në 4/22
 idgām: Tecvitte, önce gelen sakin harf ile sonra gelen harekeli iki harfin birbirine katılarak şeddeli okunmasıdır.
 i. 4/23, 5/29
 i. +dır 3/14
 ihfā: Tecvitte, sakin nun veya tenvini şeddesiz ve genizden okumadır.
 i. 6/34
 i. +nı 3/15
 ikë: İki rakamı.
 i. 4/20, 4/24, 10/70
 i. +dër 8/54
 i. +sënë 4/22
 iklāb: Tecvitte, bâ (↵) harfinin önündeki sakin nun veya tenvinin mime dönüşmesi demektir.
 i. +dır 3/14
 imdë: Şimdi, şu an.
 i. 10/73
 ir: Er, erkek.
 i. 3/8
 irün: Dudak.
 i. +në 5/31
 işmām: Tecvitte, harfin sesini genizden hissettirme.
 i. +da 11/80
 i. +dın 11/82
 i. +lar 11/81
 izhār: Tecvitte, iki harfin arasını açma anlamına gelir ki buna göre her iki harf açık bir şekilde, ara vermeden okunmalıdır.
 i. +dır 3/14
 i. +nı 3/15
 izhār-ı haq: Hakkın ortaya çıkması.
 i. 12/92
 kaçan: Ara sıra, bazen.
 k. 4/17, 5/30, 8/56, 11/77,
 kaderlë: Kadar.
 k. 8/57
 kara-: Bakmak.
 k. 12/88
 k. -p 6/41
 karav: Bakma, bakış.
 k. 2/6
 kardaş: Kardeş.
 k. +ım 12/94
 k. +lar 8/55
 kaşr: Kısa kesme, kısaltma.
 k. +ını 11/79
 kaşı: Önü, bir şeyin ön tarafı, huzuru.
 k. +nda 9/62
 kavış-: Kavuşmak, birleşmek, bir araya gelmek.
 k. -sa 9/66
 kayt-: Dönmek.
 k. -up 12/88
 këbi: Gibi, benzer.
 k. 3/12, 7/46 (2)
 k. +dër 4/19 (3), 7/45 (3), 7/46 (2),
 7/50 (3), 9/60 (3)
 kil-: Gelmek.
 k. -se 6/40
 k. -ür 5/30
 k. -ürler 4/17
 k. -ürse 10/74
 kirām: Soyu temizler, ulular, şeref-liler.
 k. +ım 12/95

kirek: Gerek, lazım.

k. 5/25

kırrā: Hafızlar.

ķ. 9/61, 9/67

köçek: Küçük, ufak.

k. 3/8

künlevçē: Rızı olan, rıza gösteren,
onaylayan, tasdik eden.

k. 6/33

küp: Çok, fazla, pek.

k. 2/6, 5/32, 6/38

k. +dēr 8/55

kür-: Görmek.

k. -elē 6/37

ma: Bir tür kuvvetlendirme edatı.

m. 10/69

me‘a’l-ğunne/ğunne: Tecvitte, ge-
nizden çıkarılan açık ve nağmeli
ses.

m. +dēr 4/24

medd: Arapçada hemze ile elifin
birleşmesi.

m. +dēr 8/57

m. +ē 10/75

m. +ge 8/54, 8/55

m. +nē 8/51

medd-i ‘ārız: Tecvitte, medd harfin-
den sonra geçici sükûn gelmesi
durumudur.

m. 12/88

medd-i lâzım: Tecvitte, muhakkak
uzatılması gereken medd de-
mektir.

m. 10/70

medd-i lîn: Tecvitte; kolayca uzatı-
lan, dile ağır gelmeden yumuşak
çıkan medd demektir.

m. 11/83

medd-i munfaşıl: Tecvitte; medd
harfinin bir kelimenin sonunda,
hemzenin diğer kelimenin ba-
şında olması durumudur.

m. 9/59

medd-i muttaşıl: Tecvitte, medd
harfi ile

meddin sebebi olan hemzenin bir
kelimede yan yana bulunmasıdır.

m. 9/66

meşāyih: Şeyhler.

m. 12/95

mezhep: Tutulan yol, yöntem, usul.

m. 9/65

mişāl: Misal, örnek.

m. 4/21, 5/32, 6/36, 6/41, 11/78

m. +de 11/80

m. +ēn 7/43

m. +ı 6/37, 8/53, 10/76 (3)

m. +lerē 5/26

mohtar: Seçilmiş, seçkin.

m. irür 9/62

nāzil: İnen, inmiş olan.

n. 2/2

oluğ: Ulu, yüce.

o. 3/8, 6/41, 7/42

ostaz: Usta, hoca.

o. 12/95

oşbu: İşte bu, işbu.

o. 4/17, 5/29, 9/61, 9/67

öç: Üç rakamı.

ö. 8/51

ö. +dēr 6/39

öst: Üst.

ö. +ēde 4/20

östāz: Üstat, hoca, öğretmen.

ö. +ıñnı 6/41

- öz-: Kesmek, koparmak, ayırmak.
 ö. -üp 4/18
- revm: Kelimede sükûndan ayırt edilemeyecek derecede gizli ve belirsiz olan hareke.
 r. 11/80, 11/81
- sabāk: Ders.
 s. +ıñnı 6/38
- sa'di: Saadetli, uğurlu.
 s. 5/32
- şaḥiḥ: Gerçek, doğru, hakiki.
 ş. irür 3/11
- sâkinli nûn: Tecvitte, harekesi olmayan nun harfî.
 s. 3/13
- şan: Sayı, miktar.
 ş. +ı 6/35
- şıbyân: Çocuk.
 ş. 12/91
- sın-: Kırmak, sınımak.
 s. 6/35
- sin: Sen zamiri.
 s. 6/40, 7/46, 10/73, 12/88
- şoñra: Sonra, sonradan.
 ş. 6/40, 7/44, 8/52, 8/55
- şuz-: Çekmek, uzatmak.
 s. -ıñ 6/39
 s. -ma 8/57
 s. -maḡnı 9/61
 s. -maḡlık 10/68
 s. -maylar 9/63
- sükûn: Tecvitte, bir harfin harekesiz olması.
 s. 10/74, 11/77
 s. +dır 8/54
 s. +ı 10/70, 10/73
- şedde: Arap yazısında, iki kez okunması gereken ünsüzün üstüne konulan işaret.
 ş. 4/22
- şefi': Şefaati, şefaati eden.
 ş. +em 12/93
- şerr: Şer, kötülük.
 ş. 12/90
- taviş: Ses.
 t. +dır 5/31
- teḥiyyet fihâ selâm: Temenni(miz) selamdır, Resul'e selam, temenni(miz)dir.
 t. 3/11
- tenâvül: Alıp yeme, alınıp yenilme.
 t. 2/4
- tenvîn: Tecvitte; iki ötre, üstün veya esre demektir.
 t. 4/21
- tıñla-: Dinlemek, kulak vermek.
 t. -sa 3/9
- totaş-: Bağlanmak, birleşmek, mutasıl hâle gelmek.
 t. -sa 9/66
- törlë: Türlü, çeşitli.
 t. +dër 9/64 (2)
- tuḡrılap: Doğru şekilde, düzgünce.
 t. 3/10
- tuḡta-: Durmak.
 t. -sañ 11/86
- tül: Uzunluk, uzatma durumu.
 t. 11/79
- uḡı-/uḡu-: Okumak.
 u. 2/1
 u. -ḡan 3/12
 u. -ḡannı 3/9
 u. -sa 3/9

- ul: O, işaret veya kişi zamiri.
u. 2/1, 2/2, 3/12, 12/93
- ul-: Olmak.
u. -an 11/80
u. -ana 2/3
u. -ğay 12/94 (2)
u. -salar 8/56
u. -ur 2/5
- uşal: Bu, işaret sıfatı.
u. 4/21
- ürt-: Örtmek, üstünü kapatmak.
ü. -e 11/79
- ütër: Ötre.
ü. 4/20
- ütür: **bk.** ütër
ü. 8/52
- vākı': Geçen, geçmiş olan.
v. +dır 11/77
- vaḳf it-: Durup beklemek, durmak.
v. -señ 11/86
- vaḳfen şābit: Tecvitte, durulunca sabit olan demektir.
v. +tër 10/71
- vaşlen sākıt: Tecvitte, geçilince ortadan kalkan demektir.
v. +tır 10/72
- vecih: Uygun, münasip.
v. +ler 11/81
v. +lerë 9/64
- vir-: Vermek.
v. 6/38
v. -dë 2/1
v. -dëler 9/61
v. -gey 12/93
- yaḳîn: Açıkça, iyi şekilde, iyice.
y. 11/82
- ya'nî: Yani, demek oluyor ki.
y. 8/56, 11/81, 11/86
- yene: Yine, ayrıca; ve.
y. 2/3, 2/7, 8/58, 11/78
- yeneyse: **bk.** yine
y. 12/96
- yeşürt-: Gizletmek, gizlenmesini sağlamak.
y. -(d)ëp 6/34
- yırdeş: Aynı yerde olanlar, aynı mekânı paylaşanlar; komşu.
y. +ëm 12/94
- yoḳarḡı: Yukarıdaki, yukarıda bulunan.
y. +dan 6/35
- yuldaş: Yoldaş, dost, arkadaş.
y. +ım 12/94
- zāhir: Açık, belli.
z. it- 7/49
- zayr: Yanlış, hata.
z. 12/90
- zū'l-celāl: Azamet sahibi, ulu (Allah).
z. 2/1

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmadı.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declares no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

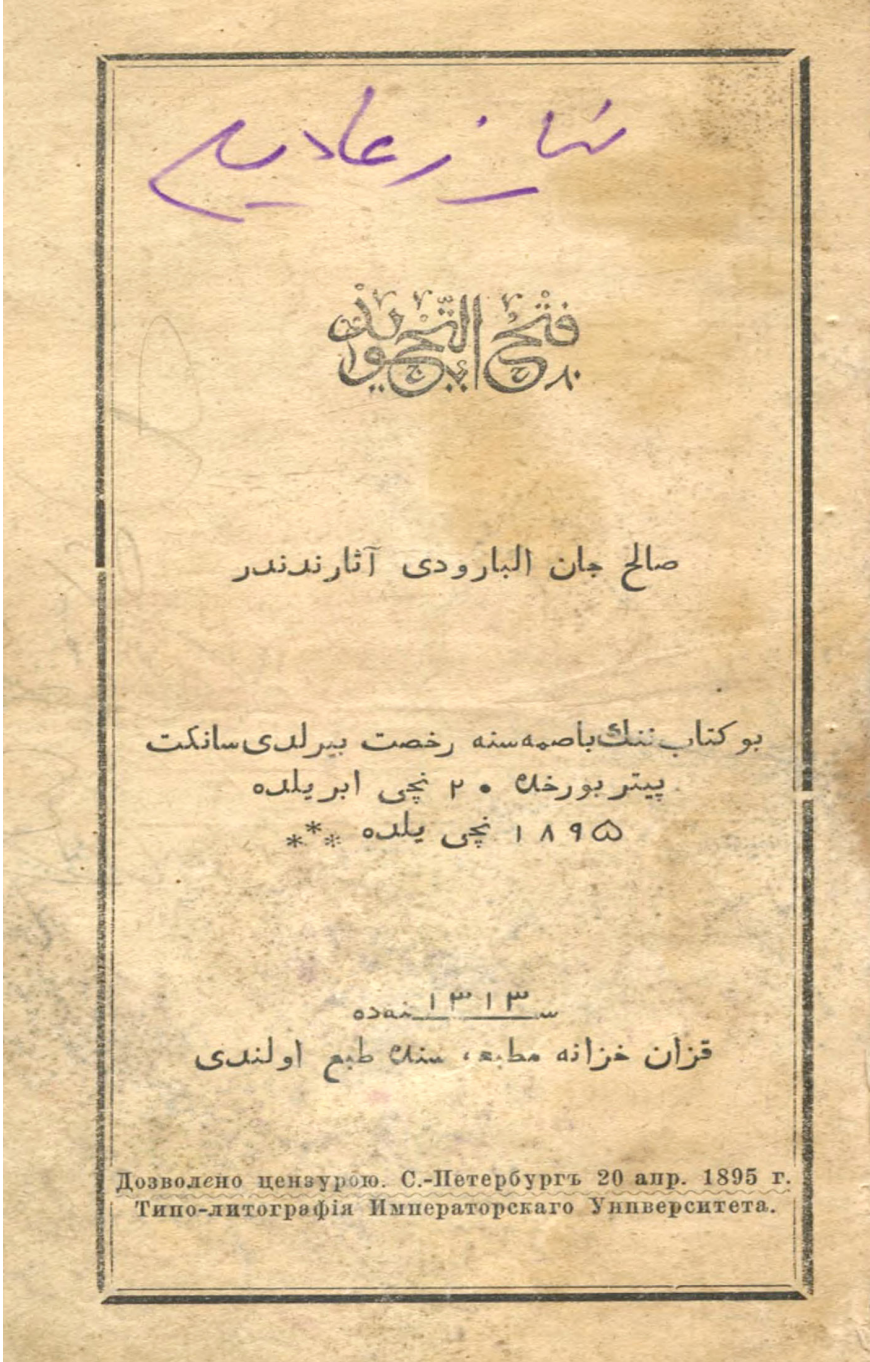
- Akkaya, M. (2020). *Türk edebiyatında manzum tecvit metinleri* (Tez No. 648434) [Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Alkaya, E. (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. Kesit.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. Kesit.
- Biray, N.; Ayan, E. ve Kurmangalıyeva Ercilasun, G. (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi (ses-şekil- cümle bilgisi-metinler)*. Bilge Kültür-Sanat.
- Çernovskaya, V. V. (2019). Salihcan Barudi i Mahmud Yusupov (maloizvestnaya istoriya otnoşeniy učitel'ya i učenika). *İstoričeskaya Etnologiya*, 4(2), 312-319.
- Eckmann, J. (2009). *Çağatayca el kitabı* (Günay Karaağaç, Çev.). Kesit.
- Exmetyanov, R. G. (2015). *Tatar tëlñeñ etimologiyalık süzlögë: ikë tomda. I. tom (A-L)*. Megarif-Vakit.
- Güler, M. (2017). Şeyh Sinân Efendi'nin manzum tecvid tercümesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52), 145-171. <https://doi.org/10.17719/jisr.2017.1880>
- Maxmutova, L. T. (Red.) (1969). *Tatar tëlñeñ dialektologik süzlögë*. Tataristan Kitap.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Özmen, A. (2019). Türk edebiyatında manzum tecvidlerden Risâle-i Tecvid. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 8(4), 1988-2005.
- Şahin, E. (1999). Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin kültürü ve diline etkileri. *Osmanlı*, 9, 353-360.
- Türkçe sözlük* (2011). Türk Dil Kurumu.
- Timërhanov, A. E. (Bşk.) (2015). *Tatar tëlñeñ añlatmalı süzlögë (I. tom)*. Tataristan Rëspublikası Fenner Akademiyesë.

- Timurtaş, F. K. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. Kesit.
- Yavi, F. (2021). Necip Dumavî'nin "Mö'allim" elifbasındaki Kazan Tatar Türkçesine ait atasözleri ve bilmeceler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21(1), 179-210. <https://doi.org/10.32449/egetdid.883348>
- Yıldız, E. (2022). Resâ'nın Tuhfetü'l-Ebrâr adlı manzum tecvidi. *International Journal of Filologia*, 7, 130-151. <https://doi.org/10.51540/ijof.1085410>
- Yılmaz, O. (2019). Tecvîd eğitim-öğretiminde manzûm eser yazma geleneğine bir örnek: Şeyhî'nin Nazmu'l-Ehemm'i (tenkitli metin). *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 5(2), 1051-1116.
- Zekiyev, M. Z. ve Hisamova, F. M. (Red.) (2015). *Tatar grammatikası: öç tomda-I. tom*. TEHSİ.

Kısaltmalar

TS: Türkçe Sözlük

Tıpkıbasım Örnekleri

﴿ ۲ ﴾

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

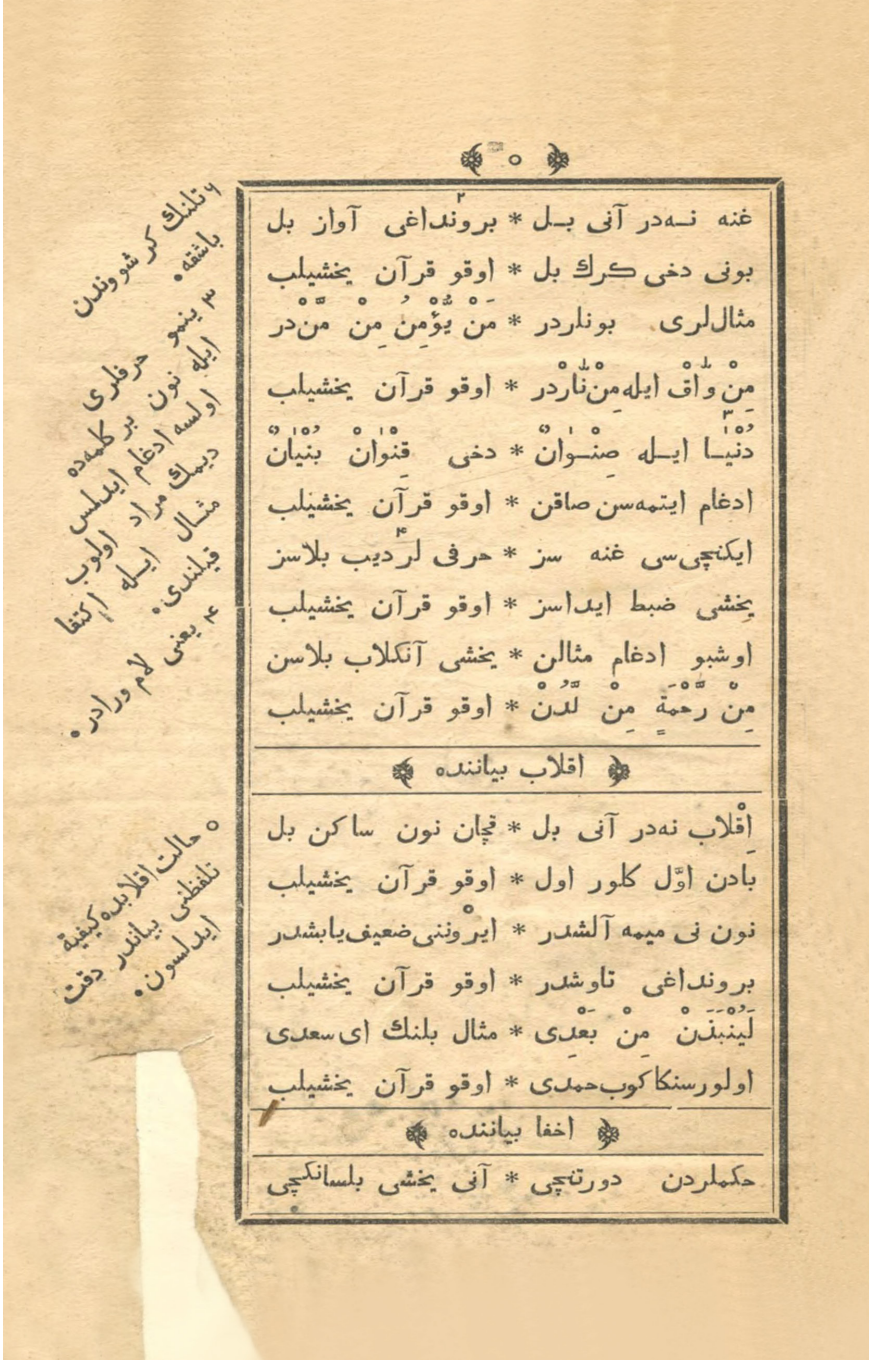
أول الله ذوالجلال * ويردى انسانه كمال
 ثابت آنكا هر كمال * اوقو قرآن يخشيلب
 أول رسول خاص وعام * صلوة ايله هم سلام
 نازل آنكا بر دوام * اوقو قرآن يخشيلب
 همه آل واصحابه * دخى تابع اولانه
 ينه جمله سوه نه * اوقو قرآن يخشيلب

﴿ قرأت ننگ كرك لكنى بلدر ﴾

اما بعد اى بالآ * تناول ايت بوباله
 لذت كرسون هر باله * اوقو قرآن يخشيلب
 بودر لذت قرآنده * همه معنى فرقانده
 اخلاص ايله اوقغانده * اوقو قرآن يخشيلب
 حاصل اولور كوب ثواب * بر حرفكا اون ثواب
 هم قاراوده بيك ثواب * اوقو قرآن يخشيلب
 قرأتنى بيك بلمك * ينه آنى ياد ايتمك
 دخى آنى بر كتمك * اوقو قرآن يخشيلب

لازم

۲ اولكى بالا صبى
 ايكنجسى معروف
 عسل غنه اوچونجسى
 عرب اولوب قلب
 وكونكل غنه ديمك
 اولور معنى بيت
 ظاهر در

۷

آنکلامقله الوغ بول * اوقو قرآن یخشیلب
 ذُکْرْتُمْ بَلْ مِثَالِن * یخشی آنکله سباقنک
 دخی صافله کتابنک * اوقو قرآن یخشیلب
 بامیم دن باشقه لر * میمدن سنکره کلسه لر
 حکمی اظهار بلسه لر * اوقو قرآن یخشیلب
 هَمْ أَحْسَنُ کَبِیْ دَر * اَمْ لَمْ تُنْذِرْ کَبِیْ دَر
 اَمْ عِنْدَهُمْ کَبِیْ دَر * اوقو قرآن یخشیلب
 لَكُمْ فِيهَا كَبِیْ دَر * لَهْمُ وَمَا كَبِیْ دَر
 اخفا ایتمه سن برده * اوقو قرآن یخشیلب
 ساکن میمننک احکامی * تمام اولدی بیانی
 یخشی برکت سن آنی * اوقو قرآن یخشیلب

تشدیدی میم ایله نون حکمنده

میم ایله نون اولسه لار * تشدیلی کر اولسه لر
 قرآن اچره کلسه لار * اوقو قرآن یخشیلب
 لازم البت بل آنی * ظاهر ایتیک غهنی
 که بورننکده توت آنی * اوقو قرآن یخشیلب
 هَمْتٌ بَه کَبِیْ دَر * دخی نَمْ کَبِیْ دَر
 اِنْ اَنْ کَبِیْ دَر * اوقو قرآن یخشیلب

۲ میم ایله فافجر جده
 قریب واد ایله متخل
 اولدغینلن اخفا
 توهمنی
 ایدلکاندر .
 دفع

❖ ۱۲ ❖

حاصل اولور بونده مد * لین دیب آنه اوشال مد
بیان اولدی جمله مد * اوقو قرآن یخشیلب
بونده حکم تمامی * مد عارض احکامی
قایتوب قاراسن آنی * اوقو قرآن یخشیلب
طبیعی کا بشقه مد * بشاو اولدی جمله مد
فرعی بلکل بارچه مد * اوقو قرآن یخشیلب

❖ خانمه ❖

بو عاجزدن بر اثر * قالغای ایدی خیر اثر
قیلمه یارب ضیر و شر * اوقو قرآن یخشیلب
صبیان اوچون احکامی * لازم بعض احکامی
یازدم آنکله تمامی * اوقو قرآن یخشیلب
محض حقتک عونیله * اظهار حق قصدیله
اوشو نیت خیریله * اوقو قرآن یخشیلب
اول الله دن امیدم * ویرکای بنکا مرادم
رسول اولغای شفیعم * اوقو قرآن یخشیلب
ایمان اولغای بولداشم * آنا آنا قرداشم
اولغای جننت یرداشم * اوقو قرآن یخشیلب
هم مشایخ کرامم * بارچه استاذ فحامم
اوشبو فنده امامم * اوقو قرآن یخشیلب
ینیه جمله مؤمنلر * بارچه خابن و عامیلر
آلغای فایده همه لر * اوقو قرآن یخشیلب
سبحان ربك رب العزة عما يصفون و سلام على المرسلين
والحمد لله رب العالمين و السلام على من اتبع الهدى

Extended Summary

Tajweed is the name of the science that enables the correct reading of the Quran and has an important place among Islamic sciences. Learning tajweed, which has many rules, is not as easy as it seems. There are many examples of verse tajweed in our literary history in order to make tajweed more memorable, more attractive and appealing, especially for children.

Fethü'l-Tecvîd, an example of verse tajweed written by Salih Can Barudî, one of the Kazan Tatar ulama, was published in Kazan in 1895 and consists of 12 pages. *Fethü'l-Tecvîd*, registered with number 171 in the manuscripts department of the Cengiz Aytmatov Language and Literature Institute of the Kirghiz National Academy of Sciences, Department of Humanities and Economic Sciences, is written in couplet verse and has 96 couplets in total. Salihcan El-Barudi could not apply the aruz very successfully in this work, which was written in the pattern of aruz: *fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilâtün fâ 'ilün*.

When we look at the linguistic features of *Fethü'l-Tecvîd*, it is seen that both orthography of classical Chagatai Turkish and Kazan Tatar Turkish features are used together. In addition, although the work was written in Kazan Tatar Turkish, it also contains some features of Oghuz Turkish. The first of these is the initial *b->v-* change. Examples of this change have been identified in several places in the text: *vir* “give” (6/38), *virde* “he/she gave” (2/1), *virdele* “they gave” (9/61).

The rule of dropping the suffix *g-* sounds, which is another feature of Oghuz Turkish, is seen in the dative case suffix in several places in the text: *ādeme* “to human” (3/8), *bunlara* “to these” (11/86), *insāna* “to human” (2/1), *keme?* “to who?” (3/8), *hatuna* “to woman” (3/8), *sevene* “to the lover” (2/3).

An example of this change is seen in the participle suffix *-gAn*. This suffix is mentioned as *-An* in two places in the text: *ķalanla* “with the remaining” (6/35), *ulan* “happened” (11/80).

Different uses from contemporary Kazan Tatar Turkish have also been identified in the work. Uses contrary to vowel flattening in the second and subsequent syllables, which are characteristic of today’s Kazan Tatar Turkish, are occasionally encountered in the work: *boluş-* (<bolaş-) “mixing” (9/66), *irün* “lips” 5/31, *oluğ* “great, sublime” (6/41), *öçün* “for” (12/91), *yeşürt-* “hiding” (6/34). For some words, both flat vowel and round vowel forms were used: *borundağı* “front” (5/25) ~ *borınında* “in front” (7/49); *uķu* “read” (2/1), *uķusa* “if he/she read” (3/9), *uķuğan* “reader” (3/12) ~ *uķığan* “reader” (3/9). It is also possible to see these roundings in various suffixes.

In the book, after words with third person singular possessive suffixes, *+nı/+nē* suffixes are also used, in addition to the *+n* accusative case suffix used in today’s Tatar: *hemmesēnē* “all of it” (8/55), *hōkmēnē* “the his/her judgment” (11/79), *niyetēnē* “the his/her intention” (3/10).

Although the suffix *+DAn* is used for the ablative case throughout the text, the *+DIn* suffix used in Chagatai Turkish was detected in one example: *iřmāmdın* “from iřmam” (11/82).

In Tatar Turkish, the suffix -mly is used for the negative conjugation of the present tense. In an example in the book, the form of the suffix -mAy is seen: *şuzmaylar* “they don’t extend it” (9/63).

In Tatar Turkish, the present tense suffix is -r; -ar/-er suffixes are used. In the book, the rounded forms -ur/-ür are mostly used as present tense suffixes: *bulur* “it happens” (3/11); *kilür* “it comes” (5/30), *kilürler* “they come” (4/17), *kilürse* “if it comes” (10/74); *şahîh irür* “is real” (3/11), *lâzım irür* “it is necessary” (2/8).

In today’s Tatar Turkish, the -lyk suffix is used for the imperative first person plural form. In the book, it was determined that the -All suffix used in Chagatai Turkish was used in the first person plural imperative inflection instead of this suffix: *bëlele* (6/37) “let us know”, *kürelë* “let us see” (6/37).

In Kazan Tatar Turkish, the -p gerund suffix has only one form in which the auxiliary vowel is straight. The suffix does not have a rounded vowel shape. In the book, this suffix is used mostly with the rounded vowel form.

The work is important for Kazan Tatar literature as it is an example of verse tajweed and it contains beautiful examples of historical Kazan Tatar Turkish with multiple uses.